

УДК [398.332.416:398.47](=161.2)

DOI <https://doi.org/10.15407/nz2023.03.597>

ПРОМАНТИЧНІ ДІЇ У СВЯТВЕЧІРНІЙ ОБРЯДОВОСТІ УКРАЇНЦІВ

Олена СЕРЕБРЯКОВА

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1039-2920>

кандидатка історичних наук,

старша наукова співробітниця,

Інститут народознавства НАН України,

відділ етнології сучасності,

проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,

e-mail: o-sereb@ukr.net

Метою розвідки є висвітлення пласту звичаєво-обрядових і світоглядних явищ, пов'язаних із святвечірньою ворожбою за допомогою свічки.

Об'єктом дослідження є традиційний світогляд і звичаєво-обрядова культура жителів різних регіонів України, а *предметом* — ворожіння зі свічкою на основі спостереження за «поведінкою» диму та вогню, до яких вдавалися українці на Святий вечір. Охарактеризовано локальні повір'я та прикмети, пов'язані з передбаченням подій життєвого циклу, врожаю, погоди.

Джерельною основою статті є матеріали польових досліджень, краєзнавчі розвідки, праці ХХ — початку ХХІ століття.

Методологія розвідки ґрунтується на загальнонаукових принципах та основних вимогах, які ставляться щодо праць історико-етнологічного спрямування.

Ключові слова: ворожба (ворожіння, дивінації, мантичні дії/практики), українці, свічка, дим, життя, смерть, шлюб, хрестини, врожай.

Olena SEREBRYAKOVA

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1039-2920>

Ph.D. in history, senior researcher,

The Ethnology Institute

of the National Academy of Sciences of Ukraine,

Department of Modern Ethnology,

15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,

e-mail: o-sereb@ukr.net

PYROMANTIC ACTIVITIES ON HOLY EVE RITUALS OF UKRAINIANS

Folk divination is an important component of the ancient and traditional culture of Ukrainians in particular of calendar ritualism.

The aim of the offered article is coverage of the layer of customs and rituals, worldview phenomena associated to divination by candle on Holy Eve.

The *object* of the research is the traditional worldview, the customs and rite culture of the residents of different regions of Ukraine, and the *subject* — mantic ritual actions with a candle based on the observation of the «behavior» of smoke and fire, which Ukrainians resorted to on Holy Eve. Local beliefs and omens related to the prediction of life cycle events, harvest and weather are characterized.

The *basis* of the article are the materials of the field research, local folklore articles and works of the twenty and the beginning of the twenty-first centuries.

The *methodology* of this work is based on general scientific methodological principles and the basic requirements that apply to the works of historical and ethnological direction. The author uses a various methods (field observation, comparative-historical, comparative, reconstructive, structural-semantic).

Attention was paid to the method of performing divination and the composition of their executors. In the process of divination, the direction of smoke from an extinguished candle, its burning etc. was observed. With the help of pyromantic rites on Holy Eve, residents of different regions of Ukraine, in some places even now, learn about various events of a person's life cycle (weddings, baptisms, the life or death of someone from the family). Interpreting certain omens, they also tried to predict how successful the harvest would be, to forecast the weather. We note the wide range of living, the same functionality, the same motivations of divination, which are based on the interpretation of certain analogies, semantic oppositions, symbolism, etc. In this context, mythologically marked places are important, which were associated with the location and connection to the «other» world of the souls of ancestors, household spirits, etc. The original interpretations of the results of fortune-telling with smoke, taboos on extinguishing candles, various omens, etc. can be attributed to the original phenomena that testify to the originality of ritual traditions of residents of different regions of Ukraine. Let's note the long existence of many ancient beliefs, pyromantic customs and their partial preservation in modern times.

Keywords: mantic actions/practices (divination), Ukrainians, candle, smoke, life, death, marriage, baptism, harvest.

Вступ. У традиційно-побутовій культурі українців, зокрема обрядах і звичаях, важливу роль відіграла свічка. Вона була одним з головних сакральних символів у календарних та сімейних ритуалах. Метою розвідки є висвітлення пласту звичаєво-обрядових і світоглядних явищ, пов'язаних із святвечірньою ворожбою за допомогою свічки. Об'єктом дослідження є традиційний світогляд і звичаєво-обрядова культура жителів різних регіонів України, а предметом — ворожіння зі свічкою на основі спостереження за «поведінкою» диму та вогню, до яких вдавалися українці на Святий вечір. Охарактеризовано локальні повір'я та прикмети, пов'язані з передбаченням подій життєвого циклу, врожаю, погоди. Услід за К. Мошинським виокремлюємо ворожбу з вогню (піромантика) та диму (капноантика). Деякі дослідники розглядають їх в контексті піромантичних обрядів, об'єднуючи ворожіння з вогню, свічок, жару, вуглин, диму, попелу [1, с. 391; 2, с. 81; 3, с. 257; 4, с. 219]. Джерельною основою статті є матеріали польових досліджень, краєзнавчі розвідки, праці ХХ — початку ХХІ століття.

Основна частина. З-поміж різних ворожінь, які здійснювали на Святий вечір, були й мантичні дії зі свічкою. Спорадичні згадки про них, зокрема рідкісні, можна віднайти у вартісних працях дослідників початку ХХ століття (О. Михайлецького, І. Волошинського, І. Панькевича, Я. Фальковського, Б. Пашницького, І. Бугери та ін.), а також у деяких пізніших дослідженнях, зокрема й польових (Р. Кирчів, Ю. Климця, Р. Гузія, Н. Громової, авторки цих рядків, Є. Гайової, Г. Дронів, У. Мовної, М. Глушка, П. Зборовського, М. Юрійчук, В. Ткаченка та ін.) [5, с. 302—315; 6, с. 194—213; 7,

Іл. 1. «Віщій» дим

с. 43—47; 8; 9; 10, арк. 1—53; 11, арк. 42—79; 12, арк. 1—103; 13, с. 89—96; 14, арк. 1—95; 15, с. 128—134; 16, арк. 1—134; 17, арк. 1—123; 18, арк. 1—49; 19, арк. 1—363; 20, арк. 1—65; 21, арк. 1—65; 22, арк. 1—51; 23, арк. 1—175; 24, арк. 1—253; 25, арк. 1—200; 26, с. 65—75; 27, арк. 1—186; 28, с. 236—249; 29, с. 1320—1330; 30, с. 122—133; 31, с. 171—177].

Слід зазначити, що ворожба зі свічкою — одна з поширених мантичних практик, наявних у календарно-обрядовій традиції жителів різних регіонів України. Після Вечері на першій або другий Святвечір її загашували та пильно спостерігали за напрямком руху диму (іл. 1).

У низці сіл її не задували, а гасили пальцями: *«Так, горіла свічка, і тоді як свічку гасили, не дули, а тако загашували (пальцями, показує. — О. С.) і дивилися...»*; *«На Святий вечір гасили свічку пальцями господар і дивилися, куди йде дим»*; *«Повечеряли та й гасят свічку пальцями. Чи господар, чи діти вже в нас були»*; *«Як повечеряли, пальцьома гасили свічку. Любий в хаті»*; *«Рукою гасили, пальцями зі слинов»* (с. Ліски Коломийського р-ну, с. Белелуя Снятинського р-ну, сс. Козьова, Орявчик, Либохора, Верхня Рожанка Сколівського р-ну, сс. Верхнє Гусне, Мохнате, Либохора Турківського р-ну). Автентичне пояснення такого способу гасіння свічки авторці пощастило занотувати у Копачинцях на Городенківщині: *«Я знаю, що в нас казали, шоби свічку не гасити тако (дмухає. — О. С.), бо здуває сі цвіт з пишелиці. То тако треба пальцями»* (показує. — О. С.). Натомість подекуди вважали, що *«пальцьома не вільно гасити, а задувати легонько так над столом»* (с. Нижнє Висоцьке Турківського р-ну); *«Газда подув, бо руками то замнеукає, та й диму нема, а як подує, то тоди вже дим іде»* (с. Олієво-Корнів Городенківського р-ну) [22, арк. 2—3, 42; 24, арк. 223, 237; 25, арк. 56, 60, 67, 79, 123, 184, 196; 30, с. 130].

За свідченнями жителів Покуття та Бойківщини це переважно робили діти, хтось з батьків, або *«задували всі зарізом: і діти, і родичі, усьо задувало. Кожний по одному: дув тато, потім мама, потім діти»* (сс. Гарасимів, Олеша, Сокирчин Тлумацького р-ну, с. Вільшаниця Тисменицького р-ну, с. Мишин Коломийського р-ну, сс. Глушків, Ясенів Пільний Городенківського р-ну, сс. Шандровець, Верх-

ня Яблунька Турківського р-ну) [18, арк. 27; 22, арк. 23; 23, арк. 49, 85, 88, 110, 148; 24, арк. 32, 169; 25, арк. 169]. Зі с. Топорівці Городенківського р-ну маємо відомості про те, що в такий спосіб дізнавалися про тривалість свого життя люди похилого віку (баба, дід) або всі члени родини, які живуть в хаті: «... І навіть не один раз, так як у мене були баба, дід, то кожен запалював і гасив, ну, це переважно старі робили»; «... А відтак уже я собі знов засвічу свічку, загашу, друга, трета — кілько є в хаті. О, я буду жити, а ти вмреш». У Семнівці цього ж району, де цей мантичний звичай збережено дотепер, пригадують: «... єк сідають їсти, вечерети, і кладут під миску з пшеницев гроші. А потому вже котра дитина загасит і борше біжит, аби взяти копійку. Діти гасили і тепер гасят» [24, арк. 63, 74, 127, 137].

Незалежно від способу гасіння свічки у різних куточках України висліди ворожби пояснювали однотипно на основі певних аналогій та символіки: якщо дим ішов «в напрямі цвинтарі або у двері, тогди хтось помре в тій хаті», «війде з хати»¹, «хтось відійде з сім'ї, вмре», «значить ти вийдеш з хати», «ворожбят на вмирцьа», «... то буде скоро смерть», «... до року в хаті буде покійник», «помре господар», «Йой, не буду вже жити, бо пішов у двері». Зазвичай у такому разі найстарша людина в родині сприймала це на свій рахунок, думала, «що скоро вона має вмерти» (сс. Плав'я Бринівка, Пшонець, Волосянка, Крушельниця Сколівського р-ну, сс. Вовче, Бігтя, Верхня Яблунька, Верхнє Гусне, Нижнє Гусне, Либохора, Шандровець, Мохнате Турківського р-ну, сс. Верховина Бистра, Домашин Великоберезнянського р-ну, с. Зарічево Перечинського р-ну, с. Поляниця Долинського р-ну, сс. Жерниця Велика, Волосате Ліського повіту, сс. Острівець, Топорівці, Серафінці, Городниця, Ясенів Пільний, Вербівці, Дубки, Олієво-Корнів, Виноград Городенківського р-ну, с. Підгайчики Коломийського р-ну, сс. Сокирчин, Олеша, Бортники Тлумацького р-ну, сс. Белелуя, Тростянець Снятинського р-ну, с. Вільшаниця Тисменицького р-ну, с. Бунів Яворівського р-ну, сс. Черче, Уїзд Рогатинського р-ну) [5, с. 304; 7, с. 46; 8, с. 83; 12, арк. 13; 18, арк. 12, 27; 20, арк. 15, 53; 21, арк. 22, 41; 22, арк. 42;

23, арк. 49, 110, 148, 161, 166; 24, арк. 3, 11, 50, 127, 137, 166, 185, 216, 237, 242; 25, арк. 39, 147, 151, 169, 181, 190, 196; 29, с. 1326; 33, с. 99; 34, с. 6; 35, с. 21; 36, с. 45; 37, с. 7; 38, с. 51]. Де-не-де на Лемківщині та Бойківщині вірили у таке: «... коли до дверей, то буде якесь нещастя»; «Жеби не йшов дим в двері, може всяке бути» [25, арк. 176; 39, с. 2].

Подекуди на Покутті, Бойківщині та Опіллі цього мантичного звичаю дотримуються досі: «Коли вечерели, свічка горіла. Свічку гасив газда, і куда йде дим: як уверх, то добре, як іде у двері, то недобре, що хтось відійде говорить. Так і тепер роблет», «По вечері свічку гасить і дивитьсї куда дим іде. Єк догори йде, то добре, а єк іде сюда в двері (показує. — О. С.), то хтось умре. Та й тепер ми це ше робим», «Як гасили свічку, дивилисї на дим, куда іде. Я ще тепер дивлюсї. Як у двері, то кажут, що до другого року не дочекає, помре. Той що дїшит. Мої дівкі мене заставляє, я дую... Напримір, я гаши свічку, стаю тутво і дую, і він як іде туда, то вже всі “Ура!”, а як вже би йшов туда, в двері, то вже мене би не було. Най Бог боронит, але всьо може бути!»; «Як іде в двері, то хтось може і вмерти в тій хаті. То і тепер так роблять»; «... Навіть в нас цього року: як свічка похилюєсї до дверей, хтось відійде... То і зараз в першу чергу дивимсї, куда вона сї хиле, чи буду жила» (с. Гавриляк Тлумацького р-ну, сс. Раковець, Лука Городенківського р-ну, с. Корчин Сколівського р-ну, с. Уїзд Рогатинського р-ну) [20, арк. 7; 21, арк. 41; 23, арк. 117; 24, арк. 55, 112—113]. У с. Дунаїв на Львівщині вдалось занотувати відомості про те, що інформаторка обізнана з цією ворожбою, хоча вона й не побувала у даному селі: «То вже я тепер чула таке. На Святий вечір загасити свічку: якщо дим іде в сторону кімнати, то буде прибуток, а якщо надвір виходе полум'я свічки, то хтось помре. В селі не було такого» [21, арк. 60].

Таке ж семантичне навантаження мав дим, який прямував до порога: «Як йде до порога, хтось вмре»; «До порога не дуже добре» (сс. Вікняни, Гарасимів Тлумацького р-ну, с. Белелуя Снятинського р-ну, с. Незвисько Городенківського р-ну, с. Бунів Яворівського р-ну, с. Поляниця Долинського р-ну, с. Кліщівна Рогатинського р-ну) або в напрямку двору: «... як загаситє, а дим піде на двір, то чекайте смерть»; «... як на двір, то хтось помре»; «... якщо у двір — у хаті протягом року буде мрець»

¹ У ворожіннях і прикметах символіка дверей пов'язана насамперед з «виходом» із хати, тобто означає заміжжя або смерть [32, с. 29].

Іл. 2. П. Андрусів «Небо і земля нині торжествують». Листівка

Іл. 3. Ю. Крайківський «Святовечірний дідух». Листівка

(с. Верхнє Гусне Турківського р-ну, с. Ропиця Руська, с. Орявчик Сколівського р-ну) [13, с. 93; 16, арк. 43; 18, арк. 6; 21, арк. 8; 22, арк. 42, 54; 23, арк. 85; 24, арк. 106; 25, арк. 184; 40, с. 203].

Про амбівалентне значення диму, що тягнувся до вікна, свідчать записи з деяких досліджуваних сіл. Зазначимо, що якщо дим ішов до традиційних порубіжних локусів, таких як вікно, двері та поріг, то це асоціювалося у старожилів із негативними подіями у майбутньому: «... А як кудась до вікна, там хворіти будуть»; «... а як пішов в вікно, то казали, що

хтось буде вмирати»; «... якщо у двері або в вікно, то кажуть, що тоді має померти хтось в хаті»; «на вікно чи двері, то хтось помре»; «до вікна — похорон»; «Як іде у вікно — нормально» (с. Белеуя Снятинського р-ну, с. Семенівка Городенківського р-ну, с. Нижнє Висоцьке Турківського р-ну, сс. Климець, Пшонець Сколівського р-ну, с. Заланів Рогатинського р-ну) [12, арк. 13; 21, арк. 16; 22, арк. 42; 24, арк. 63; 25, арк. 7, 117].

У димі від свічки, який ішов до образів, вбачали позитивне віщування: «Як він іде на образи, то значить, не буде мертвого в хаті до року»; «... якщо він ішов туди на образи, на центральну стіну, то казали, що все в сім'ї буде добре» (сс. Сокирчин, Олеша, Гарасимів, Бортники, Вікняни Тлумацького р-ну, с. Серафінці Городенківського р-ну, с. Поляниця Долинського р-ну) [18, арк. 12; 22, арк. 54; 23, арк. 49, 85, 148, 161; 24, арк. 3].

Доброю прикметною ознакою вважали також і дим, що підіймався вгору. Причому віщування стосувалося як усіх членів родини, так і окремої особи: «Як дим іде догори, будеш жити»; «коли вгору, то всі будуть жити»; «як свічка горить рівно, значить з хати нікого не буде бракувало»; «... прямо, то добре» (сс. Топорівці, Ясенів Пільний, Семенівка Городенківського р-ну, с. Ропиця Руська Горлицького повіту, сс. Ямельниця, Славське Сколівського р-ну, с. Домашин Великоберезнянського р-ну, сс. Заланів, Уїзд Рогатинського р-ну). Зрідка респонденти уточнювали терміни тривалості життя або кого саме торкалася ця прикмета: «якщо він ішов угору, то всі будуть жити до різдвяних свят наступного року» (с. Бунів Яворівського р-ну); «як дим іде до гори, то іще нам тато буде довго жив» (с. Веремінь Лиського повіту). За іншими віруваннями, такий напрямок диму сприймали як ознаку добра і щастя в родині: «Красно — як догори», «якщо пішов дим сюди красно вверх, то було добре»; «якщо ішов вверх — родині буде добре цілий рік»; «якщо рівно, догори — на щастя»; «коли піднімався вгору — до стелі, то це було гарною ознакою» (сс. Крушельниця, Климець, Либохора, Орявчик Сколівського р-ну, сс. Верхнє Висоцьке, Мохнате, Нижнє Гусне, Либохора Турківського р-ну, с. Поляниця Долинського р-ну, с. Верховина Бистра Великоберезнянського р-ну, с. Новосілка Заліщицького р-ну). В інших селах наголошували на

тому, що «... має йти догори, то дуже добре — всі живі, всі здорові будуть» (с. Белелуя Снятинського р-ну, с. Бортники Тлумацького р-ну) [13, с. 93; 14, арк. 37; 18, арк. 6, 20; 20, арк. 28; 21, арк. 16, 41; 22, арк. 42; 23, арк. 161; 24, арк. 63, 127, 137, 169; 25, арк. 7, 67, 113, 127, 134, 190, 196; 29, с. 1326; 31, с. 172; 33, с. 99; 40, с. 203; 41, с. 52].

У с. Мишин на Коломийщині звертали увагу не лише на напрямок, а й на його тривалість: «Як іде дим догори довго, то каже: “О, буду ще довго жити”. А як уже іде лиш трошки-трошки та й загасить-сі, то каже: “Ого, вже буду вмирати”. Так мама моя покійна 94 роки жила і кождий раз на Святий вечір свічку ту гасила (задувала. — О. С.). То так довго дим ішов, довго-довго». Цікавий варіант обрядодій зафіксовано й у с. Кривка на Турківщині. Тут колись на Святий вечір задували свічку в бік снопа. Вірили: «Як дим іде горі снопом — не буде смерті, а як піде в двирі — буде смерть до року» [12, арк. 65; 22, арк. 23] (іл. 2, 3).

Злий знак горяни та покутяни вбачали й у такій «поведінці» диму: «... Як постелиться, що хтось буде слабій або може вмерти у тій родині. Ото так»; «... як сі розстелювало, то не на добре чи мертвець може бути в хаті» (с. Славське, Крушельниця Сколівського р-ну). Однак частіше поступове розсіювання диму по хаті вважали доброю прикметою: «... Як розійдеса по хижьби, то добре»; «... ек йде дим по хаті, то будуть жити»; «якщо дим ішов по хаті, то було всьо благополуччя» (с. Волосате Ліського повіту, с. Бортники Тлумацького р-ну, с. Стрільче Городенківського р-ну, с. Зарічево Перечинського р-ну) [18, арк. 20; 20, арк. 21, 53; 23, арк. 166; 24, арк. 85; 25, арк. 20, 21; 34, с. 6].

Скажімо, жителі Бойківщини, Лемківщини та Поділля спостерігали й за тим, над чим саме він розходить: «... Як коло стола сі розійдид, то ніхто не вмере ще. З той хати»; «... якщо крутиться над столом, то значить всьо добре, всьо буде живе-здорове»; «як файно піде поза стіл, всі здорові будуть» (с. Плав'я Бринівка Сколівського р-ну, сс. Нижне Висоцьке, Либохора, Бітля, Верхня Яблунька Турківського р-ну). Зрідка на Лемківщині вірили, що дим, який «стелиться низько над столом» віщує похорон (с. Команьча Сяноцького повіту). Подібні вірування побутували й на Поділлі: «Поганою прикметою було те, коли

Іл. 4. «Віщий» дим

дим стелиться над столом» (с. Новосілка Заліщицького р-ну) [25, арк. 39, 122, 127, 147, 176; 31, с. 172; 42, с. 5].

На семантичній опозиції верх-низ, життя-смерть, добрий-поганий побудовано відповідні напрями диму: «Якщо дим іде так догори, значить всі в хаті будуть живі-здорові, а як в долину падало, то хтось помре»; «Як ішло в двері, то буде смерть, а як ішло догори, у потолок, то не буде смерті там. Та свічка давала такий знак на Святий вечір»; «Як до гори й до середини хати — то на добро й прибуток. Якщо до низу й до дверей — то на погане, може й на смерть» (с. Серафінці Городенківського р-ну, сс. Жупани, Славське Сколівського р-ну, Ясениця Турківського р-ну, сс. Смереково, Домашин Великоберезнянського р-ну) [10, арк. 32; 18, арк. 42; 24, арк. 6; 25, арк. 26, 165; 30, с. 130; 33, с. 99, 102] (іл. 4).

Інформатори з теренів Бойківщини, Лемківщини, Покуття згадують й про такий напрямок диму, що має амбівалентну семантику: «... Якщо дим іде на піч — це добре»; «якщо до печі, то всі будуть живі»; «якщо в бік печі, то цей рік буде щасливий»; «... до пічки, помре господиня»; «якщо десь на піч, то хтось буде хворіти, той, що хворіє, будє на печі лежати» (с. Виноград Городенківського р-ну, с. Підгайчики Коломийського р-ну, с. Волосатка Сколівського р-ну, сс. Жерниця Велика, Волосате Ліського повіту) (іл. 5). Сучасні пояснення звичаю занотовано у Нижньому Гусному Турківського р-ну: «Як десь на ліжко, на когось, то помре» та у Чер-

Іл. 5. Я. Пстрак «Святий вечір». Листівка (видавництво Г. Гануляка, Львів)

чому Рогатинського р-ну: «... а як до ліжка, то хрестини» [8, s. 83; 24, арк. 242; 21, арк. 22; 25, арк. 190; 35, с. 21; 36, с. 45; 37, с. 7; 39, с. 2].

Серед локальних пояснень респондентів трапляються й дещо відмінні від попередніх, нетипові тлумачення вислідів ворожби. Скажімо, дим, який ішов догори, віщував весілля; до дверей — «на добре», прихід гостей (сс. Нижнє Гусне Турківського р-ну, с. Крушельниця Сколівського р-ну), «будуть свати приходити» (с. Бориня Турківського р-ну); «... до порога — на весілля»; «... До вікна, то кажуть, що весілля буде» (с. Нижнів Тлумацького р-ну, с. Шандровець Турківського р-ну, с. Черче Рогатинського р-ну); «... як вона сі хиле туди до образів, то хтось прибуде. То таке мама мені колись казала» (с. Уїзд Рогатинського р-ну); «до образів — буде весілля» (с. Заланів Рогатинського р-ну); «якщо за стіл так собі просто, то будуть гості, весілля» (с. Крушельниця Сколівського р-ну, с. Верхнє Гусне Турківського р-ну); «Кажуть, як надівкола стола ся так крутить, то весілля» (сс. Нижнє Висоцьке, Верхня Яблунька Турківського р-ну); «... як розходиться по хаті — то ворожать весілля» (с. Команьча Сяноцького повіту, сс. Жерниця Велика, Волосате Ліського повіту); «... кедь іде до кухні — буде свадьба»; «... а як іде на піч, то буде прибуток» (с. Семенівка Городенківського р-ну); «як ішов на піч, то буде дитина» (с. Нижнє Висоцьке Турківського р-ну); «... стелиться до печі, віщує хрестини» (Сяноччина); «Дивили на дим: мало угору, то на погоду, до дверей — на добре літо» (с. Подобовець Міжгірського р-ну) [7, с. 46; 8, s. 83; 17,

арк. 39; 18, арк. 27; 20, арк. 21; 21, арк. 16, 22, 41; 23, арк. 65; 24, арк. 63; 25, арк. 108, 117, 169, 184; 37, с. 7; 38, s. 51; 42, с. 5; 43, с. 6; 44, с. 5; 45, с. 5].

Окремі фіксації капномантичних дій вказують на те, що їх здійснювали не лише з танатологічною метою, а й зі шлюбною. Так, подекуди на теренах Бойківщини, Гуцульщини, Покуття, «як є дівчина в хаті, газда задуває свічку: якщо дим до образів піде, значить буде весілля...»; «... Якщо є дівчина і дим іде в двері, значить вона піде в невісткі, ну як син, то йде в зеті»; «Газда гасив один раз пальцьома і дивилися у який бік іде дим: як розійде доле, то відти прийде або невістка, або зять буде» (сс. Репужинці, Воронів Городенківського р-ну, с. Либохора Сколівського р-ну). За іншими записами, свічку гасила сама відданиця або зрідка — парубок: «Свічку гасили, куди дим — туди заміж. Дівка задувала свічку»; «Як є дівчата в хаті або хлопці неodrужені, то як гасили, дивилися куди дим іде, у котрий бік. Чи йде на схід, чи йде на південь. З того боку має бути жених. То лиш на перший Святий вечір»; «По вечері першої діти дують, куди буде дим іти, куди вони мають іти за невістку: догори чи туди. Тепер так дівкі, дівчата, мої внуки»; «І на перший Святий вечір, і на другий Святий вечір загасє свічку, то куди дим ідет, то видтив старости прийдуть, куди си дим покегнет» (с. Карпатське Турківського р-ну, сс. Слобідка, Дубки Городенківського р-ну, с. Пістинь Косівського р-ну) [24, арк. 98, 190, 201, 207; 27, арк. 45]. Подібно вважали й на Лемківщині: «На велію дівки гасят свічку і як дим стелиться по хіжі, то вмре, а як іде в котру страну, то відтам буде хлоп; як дим іде до образів, то буде довго жила» (сс. Милик, Андреївка, Цавник — Новосандеччина); «На Свят-вечір дівчата запалювали свічку і стежили куди, в якому напрямку піде дим. Вірили, що в той бік дівка піде заміж»². (с. Новоселиця — Перечинщина). Натомість у селах Великоберезнянщини відданиці ворожили на стрітенській свічці, щоб «з полум'я взнати з якого боку сватача (сватів) чекати» [9, с. 22; 11, арк. 73; 26, с. 73]³.

² А, скажімо, на Тернопільщині аналогічно тлумачили вислід новорічної ворожби зі сміттям, яке спалювали на горі: «У яку сторону дим йде — з тієї сторони жених буде» (с. Людвиге Шумського р-ну) [33, с. 288].

³ На Поліссі дивінації виконували з іншою метою. Якщо по дорозі додому стрітениці, запалені в церкві, не згас-

В одному з сіл на Покутті авторка занотувала цікаве пояснення результату ворожби. Його витлумачували залежно від того, на кого пішов дим: «... Не, не, не той, хто задував, но в хаті є людей четверо або шестеро. Як хто подув, куда пішло, то це на того! І так було!» (с. Торговиця Городенківського р-ну). У таке ж вірили й подекуди на Опіллі: «Казали, як свічка гасне на кого, наприклад, на маму чи на тата, той вмере тогди. По вечері хтось подує і на кого сі нахиле» (с. Фрага Рогатинського р-ну) [21, арк. 55; 24, арк. 148]. Поганим знаком де-не-де на Поділлі вважали дим, який надовго зупиниться над чиєюсь головою. У такому разі досі вірять, що цій людині загрожує небезпека (с. Новосілка Заліщицького р-ну) [31, с. 172].

Ворожачи про життя і смерть, в українських селах стежили й за тим, як світиться свічка: «Як файно свічка горить, то добре, що всі здорові»; «... буває, що свічка так ясно-ясно горить, а буває, що так, то теж недобре: або слабуватимуть, або щось буде недобре»; «Єк файно свічка горіла, казали всьо буде добре»; «Як гарно горить свічка, то ж гарно, а як погано, не дуже світло, то хтось умре скоро» (сс. Олешів, Буківна, Нижнів Тлумацького р-ну, с. Репужинці Городенківського р-ну, с. Вільшаниця Тисменицького р-ну, с. Деньги Золотоніського р-ну) [19, арк. 345; 23, арк. 10, 18, 65, 110; 24, арк. 201]. Подекуди на Лемківщині вірили: «Якщо свічка під час вечері ясно світиться, то буде добрий рік, а коли блимає й темніє — не буде великого гаразду» (с. Дубрівка Руська біля Сянока) [48, с. 10]. А на Надсянні господині вважали, що «ленся вродит, як свічка ладно світила» (с. Старий Яр Яворівського р-ну) [16, арк. 86]. На Покутті таку прикмету пов'язували із врожаєм городини. За рідкісним записом авторки зі с. Пужники Тлумацького р-ну, свекруха інформаторки в минулому ворожила в такий цікавий спосіб: «... Такій комин був, а під комином була така площадочка. Я вже собі нагадала як. Вони клали і палили свічку: котра свічка горить добре, то буде врожай, а котра не горить,

нуть, то вірили, що «скот поведеться» (с. Михальчина Слобода Новгород-Сіверського р-ну). А на Гуцульщині, обходячи із запаленою свічкою обійстя напередодні свята Луки (31 жовтня), господар теж пильнував, щоби вона не згасла, бо інакше, до весни хтось з родини може заслабнути чи навіть померти [46, арк. 111; 47, с. 180].

Іл. 6. С. Гординський «Із світлом зірки, на Святий вечір». Листівка (видавництво «Союзний базар», Львів)

то врожаю на то не буде. Коло кожного — там стоїть мандибурка, там цибулі, там бурак, там морква, там тово. І коло кожної стоїть свічка і горить свічка: і котра свічка файно горить, на то буде файний урожай» [23, арк. 135] (іл. 6).

Прикметною ознакою здоров'я вважали свічку, що догоріла повністю⁴. Натомість, якщо вона згоряла до половини або гасла, вірили, що хтось може занедужати або вмерти: «... Так вона мала догоріти дотла — це була добра прикмета, що на обійсті цього господаря будуть здорові і ті господарі, і діти, і вся родина, і буде вся живність, що Бог поблагословив, щоби це діла розмножувалось. А є так, що до половини згорає або може гаснути, то значить якісь неполадки можуть бути в сім'ї — якісь хвороби, може хтось і померти. Добре, щоби вона

⁴ Варто зазначити, що на початку ХХ століття доброю прикметою було також її повне догорання у час Масниці (Колодій, Запусти, Пущення, Заговини, Сиропуст, Сирний тиждень): «На велике пущіне як легають спати, кладут на сків кавалок свічки і засвічують і вона має сі вся спалити, а якби загасла, то буде мертвець, бо сама загасла» (с. Далешово Городенківського р-ну) [6, с. 195]. Приміром, на Слобожанщині під час новорічної служби Божої в церкві примічали, як горіли свічки у панікадилі. Якщо гніт звивався гачком, це віщувало врожайний рік, а як горів прямо — слід було чекати неврожаю [48, с. 67].

догоріла за час Вечері» (с. Залуччя Коломийського р-ну); «На Різдво свічка як сама від себе загасне — хтось умре» (с. Ялове Воловецького р-ну); «Свічку запалює господиня і довго тримає сірника, щоби свічка не згасла, бо хтось вмере. В мої сестри в один вечір загасла, і вмерло на червінку двох синів. Як мама вмерли — так само свічка загасла. Коли свічка горит, є дуже веселий настрій» (с. Рогізно Жидачівського р-ну); «Запалював тато свічку і її тримав в руках: як вона горіла простенько, то все казали, що ще довго буде жити, а як вже сі тако схилила або сі загасила, то похорон буде скоро в сім'ї. То колись так казали» (с. Пуків Рогатинського р-ну); «Як загасне свічка під час Святої вечері, то хтось помре в тій хаті, а як світиться, то ні» (с. Чесники Рогатинського р-ну); «Свічка мала горіти і не загаситисі, якщо вона загасиласі, значить господар до другого року не доживе» (с. Фрага Рогатинського р-ну) [12, арк. 53; 21, арк. 23, 28, 51; 22, арк. 34; 28, с. 240].

Висновки. Узагальнення етнографічного матеріалу, який у різний час призбирано в тих чи інших регіонах України, засвідчує давнє поширення капно- і піромантичних обрядодій у Святвечірній традиції українців. За їхньою допомогою на Святий вечір українці, подекуди й тепер, дізнаються про різні події життєвого циклу людини (весілля, хрестини, життя чи смерть когось із родини). Зрідка завбачують, наскільки успішним буде врожай, прогнозують погоду. Відзначимо широкий ареал побутування, однакову функційність, однотипні умотивування дивінацій, які ґрунтуються на тлумаченні певних аналогій, семантичних опозицій, символіки та ін. У цьому контексті важливими є міфологічно марковані місця, які пов'язували з місцеперебуванням та дотичністю до «того» світу душ пращурів, домашніх духів тощо.

До прикметних явищ, які засвідчують своєрідність обрядових традицій жителів різних регіонів України, належать: побутування оригінальних тлумачень вислідів ворожін із димом, табу щодо гасіння свічки, різні прикмети тощо. Відзначимо тривале побутування багатьох давніх вірувань, піромантичних звичаїв та їхнє часткове збереження в сучасну пору.

1. Moszyński K. Wrózbiarstwo. *Kultura ludowa słowian*. Т. II. *Kultura duchowa*. Cz. 1. Wyd. 2. Warszawa, 1967. S. 365—416.

2. Сумцов Н. Культурные переживания. *Киевская старина*. 1890. Т. 28. Кн. 1. Январь. С. 60—90.
3. Biegeleisen H. *U kolebki. Przed oltarzem. Nad mogilą*. Lwów: Nakładem Instytutu Stauroripijańskiego, 1929. 572 s.
4. Вадим К. Ворожба птахів. *Життя і знання*. Львів, 1938. Ч. 7—8. С. 219—220.
5. Михайлецький О. Похоронні звичаї й обряди в селі Тростянець, Снятинського повіта. *Гнатюк В. Похоронні звичаї й обряди: Етнографічний збірник*. Львів, 1912. Т. 32. С. 302—315.
6. Волошинський І. Похоронні звичаї і голосія в Горденщині. *Матеріяли до української етнології*. Львів, 1919. Т. XIX—XX. С. 194—213.
7. Панькевич І. Звичай та повіря роздвянн у Русинов на Подкарпатю. *Подкарпатска Русь*. Ужгород, 1929. Ч. 2. С. 43—47.
8. Falkowski J., Pasznyi B. *Na pograniczu lemkowski-bojkowskiem*. Lwów: Nakładem tow-wa ludoznawczego, 1935. 128 s.
9. Бугера І. Звичай та вірування Лемківщини. Львів: Наш Лемко, 1939. Ч. 15. 40 с.
10. *Архів Інституту народознавства НАНУ (далі — Архів ІН НАНУ)*. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 228. Арк. 1—53.
11. *Архів ІН НАНУ*. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 317. Арк. 42—79.
12. *Архів ІН НАНУ*. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 393. Арк. 1—103.
13. Громова Н. Святий вечір в сучасному бойківському селі. *Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць*. Київ: Унісерв, 2006. Вип. 21. С. 89—96.
14. *Науковий архів кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка*. Ф. 3. Звичай та обряди. П. 3. Різдвяна обрядовість бойків Львівщини. Од. зб. 48. Арк. 1—95 (Польові матеріали Громової Н.О., с. Орявчик Сколівського р-ну).
15. Серебрякова О. Піромантика в календарній обрядовості (звичай та повір'я українців Карпат). *Історія релігій в Україні*. Науковий щорічник. Книга I. Львів: Логос, 2008. С. 128—134.
16. *Архів ІН НАНУ*. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 565. Арк. 1—134.
17. *Архів ІН НАНУ*. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 588. Арк. 1—123.
18. *Архів ІН НАНУ*. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 590. Арк. 1—49.
19. *Архів ІН НАНУ*. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 608. Арк. 1—363.
20. *Архів ІН НАНУ*. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 609. Арк. 1—65.
21. *Архів ІН НАНУ*. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 663. Арк. 1—65.
22. *Архів ІН НАНУ*. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 704. Арк. 1—51.
23. *Архів ІН НАНУ*. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 771. Арк. 1—175.
24. *Архів ІН НАНУ*. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 782. Арк. 1—253.
25. *Архів ІН НАНУ*. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 787. Арк. 1—200.
26. Гайова Є. Філософія буття в лемківських зимових обрядах та звичаях (Різдво, Василя, «Бабин Святий вечур», Івана Хрестителя, Стрітіння Господне) на експедиційних матеріалах, зібраних у Великоберезнянському районі Закарпатської області. *Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу: зб. наук.*

- пр.: матеріали Міжнародної наукової конференції «Одеські етнографічні читання». Одеса, 2011. С. 65—75.
27. Архів ІН НАНУ. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 659. Арк. 1—186.
  28. Мовна У. Український різдвяно-водохресний обрядовий текст: воскова свічка. *Народознавчі зошити*. Львів, 2014. № 2 (116). С. 236—249.
  29. Глушко М. Традиційні звичаї та обряди Свят-вечора українців Надсяння. *Народознавчі зошити*. 2016. № 6 (132). С. 1320—1330.
  30. Зборовський П. Різдвяний цикл свят на Турківщині (з журналу «Музика»). *З вершин і низин. Вісник конкурсу ім. Мирона Утриска*. Конкурс ХХІ. Турка, 2017. С. 122—133.
  31. Юрійчук М., Ткаченко В. Різдвяно-водохресненська обрядовість на Південно-Західному Поділлі (до етнографічного образу сучасної України). *Переяславка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: зб. наук. ст. Переяслав; Кам'янець-Подільський: Друкарня Рута, 2020. Вип. 17 (19). С. 171—177.*
  32. Виноградова Л.Н., Толстая С.М. Дверь. *Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. Под ред. Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 1999. Т. 2. Д—К (Крошки). С. 25—29.*
  33. *Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 6. Календарна обрядовість*. Голов. ред. Г. Скрипник. НАН України; ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. Київ, 2016. 400 с.
  34. Кміт Ю. *Ще про Волосатий. Літопис Бойківщини*. Самбір, 1935. Ч. 6. С. 1—9.
  35. Матейка Й. Роздвяні вірованя и звичаї села Волосянки. *Подкарпатська Русь*. Ужгород, 1930. Ч. 1—2. Р. VII. С. 20—21.
  36. Майчик І., Цуприк М. *Одрехова в минулому 1419—1999*. Львів: Каменяр, 1999. 187 с.
  37. Решето В. Деякі величні звичаї. *Наше слово*. Варшава, 1960. № 52. С. 7.
  38. Reinfuss R. *Śladami Lemków*. Warszawa: Kraj, 1990. 151 s.
  39. Різдвяні звичаї на Лемківщині. *Жіноча доля*. Коломия, 1934. Ч. 1. С. 2.
  40. Перейма Т. Похоронні звичаї й обряди в селі Ропиці Руській, Горлицького повіта. *Гнатюк В. Похоронні звичаї й обряди: Етнографічний збірник*. Львів, 1912. Т. 32. С. 203—209.
  41. Мисевич О. Різдвяні звичаї й пісні з села Веремінь, лиського повіту. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1938. Ч. 10. С. 49—55.
  42. Добрянська І. Нариси про матеріальну і духовну культуру лемків. *Наше слово*. Варшава, 1964. № 24. С. 5.
  43. Тхір Л. Різдвяні звичаї в Явірнику. *Лемківщина*. 1989. Число 4 (43). С. 4—7.
  44. Хомик В. Святий вечір на Лемківщині. *Наше слово*. Варшава, 1962. № 1. С. 5.
  45. Хомик В. Звичаї та обряди лемків. *Наше слово*. Варшава, 1963. № 19. С. 5.
  46. *Архів ІН НАНУ*. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 285. Арк. 103—116.
  47. Маковій Г.П. *Затоптаний цвіт: Народознавчі оповідки*. Київ: Укр. письменник, 1993. 205 с.
  48. Зошак М. Свят-Вечір і народні повіря. *Наш Лемко*. Львів, 1937. Ч. 1. С. 10.
  49. Иванов П. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда, Харьковской губернии. *Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества*. Харьков: Печатное Дело, 1907. Т. 17. 216 с.

REFERENCES

- Moszynski, K. (1967). *Divination. Folk culture of the Slavs. Spiritual culture* (Vol. II, pp. 365—416). Warszawa [in Polish].
- Sumtsov, N. (1890, January). Cultural experiences. *Kievskaja starina* (Vol. 28, book 1, pp. 60—90) [in Russian].
- Biegeleisen, H. (1929). *Near the cradle. In front of the altar. Above the grave*. Lwow: Nakladem Instytutu Stauropigjan-skiego [in Polish].
- Vadym, K. (1938). Divination of birds. *Zhyttia i znannia*, 7—8, 219—220 [in Ukrainian].
- Mykhajlets'kyj, O. (1912). Funeral customs and rites in the village Trostyantsi, Snyatynsky district. In Hnatiuk, V. *Pokhoronni zvychaj i obriady: Etnohrafichnyj zbirnyk* (Vol. 32, pp. 302—315). Lviv [in Ukrainian].
- Voloshyns'kyj, I. (1919). Funeral customs and mourning in Horoden region. *Materiialy do ukrains'koi etnologii* (Vol. XIX—XX, pp. 194—213). Lviv [in Ukrainian].
- Pan'kevych, I. (1929). Christmas customs and beliefs among Rusyns in Subcarpathia. *Podkarpatska Rus'* (Vol. 2, pp. 43—47). Uzhhorod [in Ukrainian].
- Falkowski, J., & Pasznycki, B. (1935). *On the border between Lemko and Boyko*. Lwow [in Polish].
- Buhera, I. (1939). *Customs and beliefs of Lemko's region*, 15. Lviv: Nash Lemko [in Ukrainian].
- Archive of the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (then — Archive of the IN NANU)*. F. 1. Op. 2. Od. save 228 [in Ukrainian].
- Archive of the IN NANU*. F. 1. Op. 2. Od. save 317 [in Ukrainian].
- Archive of the IN NANU*. F. 1. Op. 2. Od. save 393 [in Ukrainian].
- Hromova, N. (2006). Holy evening in the modern village in Boyko's region. *Ethnic history of the peoples of Europe: a collection of scientific papers* (Issue 21, pp. 89—96). Kyiv [in Ukrainian].
- Scientific archive of the Department of Ethnology and Local History, Faculty of History, Taras Shevchenko KNU*. F. 3. Customs and ceremonies. P. 3. Christmas rituals of the boykos of the Lviv region, v. Oryavchyk of Skolivsky district. (Field materials of Gromova N. O.). Unit coll. 48 [in Ukrainian].
- Serebriakova, O. (2008). Pyromancy in calendar rites (customs and beliefs of Ukrainians of the Carpathians). *Istoriia reli-*

- hij v Ukraini. Naukovyj schorichnyk* (Book I, pp. 128—134). Lviv: Lohos [in Ukrainian].
- Archive of the IN NANU*. F. 1. Op. 2. Od. save 565 [in Ukrainian].
- Archive of the IN NANU*. F. 1. Op. 2. Od. save 588 [in Ukrainian].
- Archive of the IN NANU*. F. 1. Op. 2. Od. save 590 [in Ukrainian].
- Archive of the IN NANU*. F. 1. Op. 2. Od. save 608 [in Ukrainian].
- Archive of the IN NANU*. F. 1. Op. 2. Od. save 609 [in Ukrainian].
- Archive of the IN NANU*. F. 1. Op. 2. Od. save 663 [in Ukrainian].
- Archive of the IN NANU*. F. 1. Op. 2. Od. save 704 [in Ukrainian].
- Archive of the IN NANU*. F. 1. Op. 2. Od. save 771 [in Ukrainian].
- Archive of the IN NANU*. F. 1. Op. 2. Od. save 782 [in Ukrainian].
- Archive of the IN NANU*. F. 1. Op. 2. Od. save 787 [in Ukrainian].
- Hajova, Ye. (2011). The philosophy of life in winter rites and customs of the Lemko's (Christmas, Basil, «Grannie's Holy Evening», John the Baptist, holiday meeting of winter and spring) on expedition materials collected in the Velykoberezniansky district of the Transcarpathian region. *Calendar ritualism in the vital functions of ethnos. Collection of scientific works: is materials of the International scientific conference the «Odesa ethnographic readings»* (Pp. 65—75). Odesa [in Ukrainian].
- Archive of the IN NANU*. F. 1. Op. 2. Od. save 659 [in Ukrainian].
- Movna, U. (2014). Ukrainian Christmas and Epiphany ritual text: wax candle. *The Ethnology notebooks*, 2 (116), 236—249 [in Ukrainian].
- Hlushko, M. (2016). The Christmas Eve traditional customs and rites of the Ukrainians of Nadsiania. *The Ethnology notebooks*, 6 (132), 1320—1330 [in Ukrainian].
- Zborovs'kyj, P. (2017). The Christmas cycle of holidays in Turka region (from the magazine «Music»). *Z vershyn i nyzyn. Visnyk konkursu im. Myrona Utryska* (Pp. 122—133). Turka [in Ukrainian].
- Yurijchuk, M., & Tkachenko, V. (2020). Christmas and Epiphany rites in South-Western Podillya (to the ethnographic image of modern Ukraine). *Pereyaslavica: Scientific notes of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav»: collection of scientific articles*. Pereiaslav; Kam'ianets'-Podil's'kyj: Drukarnia Ruta (Issue 17 (19), pp. 171—177) [in Ukrainian].
- Vynohradova, L.N., Tolstaia, S.M. & Tolstoj, N.I. (Ed.). (1999). *Door. Slavic antiquities: an ethnolinguistic dictionary: in 5 vol. (Vol. 2: D—K (Crumbs), pp. 25—29)*. Moskva: Mezhdunarodnye otnoshenija [in Russian].
- Skrypnyk, H. (Ed.). (2016). *Ethnographic image of modern Ukraine. Corps of expeditionary folklore and ethnographic materials. Calendar rituals* (Vol. 6). NAN Ukrainy; IMFE named after M. T. Rylsky. Kyiv [in Ukrainian].
- Kmit, Yu. (1935). More about village Volosatj. *Litopys Bojkivschyny* (Vol. 6, pp. 1—9). Sambir [in Ukrainian].
- Matejka, Y. (1930). Christmas beliefs and customs of Volosyanka village. *Podkarpatska Rus'* (Vol. 1—2, pp. 20—21). Uzhhorod [in Ukrainian].
- Majchyk, I., & Tsypryk, M. (1999). *Odrekhova in the past 1419—1999*. Lviv: Kameniar [in Ukrainian].
- Resheto, V. (1960). Some customs before Christmas. *Nashe slovo*, 52, 7 [in Ukrainian].
- Reinfuss, R. (1990). *In the footsteps of Lemkos*. Warszawa: Kraj [in Polish].
- (1934). Christmas customs in Lemko's region. *Zhinocha dolia* (Part 1, pp. 2). Kolomyia [in Ukrainian].
- Perejma, T. (1912). Funeral customs and rites in the village of Ropytsy Ruska, Horlytsky district. In Hnatiuk, V. *Pokhoronni zvychai j obriady: Etnohrafichnyj zbirnyk* (Vol. 32, pp. 203—209) Lviv [in Ukrainian].
- Mysevych, O. (1938). Christmas customs and songs from the village of Veremin, forest district. *Litopys Bojkivschyny* (Vol. 10, pp. 49—55). Sambir [in Ukrainian].
- Dobrians'ka I. (1964). Essays on the material and spiritual culture of the Lemkos. *Nashe slovo*, 24, 5 [in Ukrainian].
- Tkhir, L. (1989). Christmas customs in Yavimnik. *Lemkivschyna*, 4 (43), 4—7 [in Ukrainian].
- Khomyk, V. (1962). Holy evening in Lemko's region. *Nashe slovo*, 1, 5 [in Ukrainian].
- Khomyk, V. (1963). Lemko's customs and rites. *Nashe slovo*, 19, 5 [in Ukrainian].
- Archive of the IN NANU*. F. 1. Op. 2. Od. save 285 [in Ukrainian].
- Makovij, H. P. (1993). *Trampled flower: Folklore stories*. Kyiv: Ukr. pys'mennyk [in Ukrainian].
- Zoshak, M. (1937). Holy Evening and folk beliefs. *Nash lemko*, 1, 10 [in Ukrainian].
- Ivanov, P. (1907). Life and beliefs of the peasants of the Kupyansk district, Kharkiv province. *Sbornik Har'kovskogo istoriko-filologicheskogo obshhestva* (Vol. 17). Kharkov: Pechatnoye Delo [in Russian].